

УДК 929 Јован Угљеша(049.32)
271.222(497.11)-523(049.32)
94(=163.41)”13”(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina35-61023>

ГОСПОДАР СЕРСКЕ ОБЛАСТИ КАО ПРИЛОЖНИК И КТИТОР СВЕТОГОРСКИХ МАНАСТИРА*

(Гојко Суботић, јеромонах Јустин Симонопетрит. *Јован Угљеша: Христљубиви Деспои Сер*: (1365–1371). Света Гора: Светогорска библиотека манастира Симонопетре, 2024, 126 стр.)

У издању Светогорске библиотеке манастира Симонопетре током 2022. године објављена је књига под насловом *Ιωάννης Ούγκλεσης: Ο φιλόχριστος δεσπότης των Σερρών, Αφιέρωμα στα 650 χρόνια από τη μάχη του Έβρου (1371–2021)*. Повод за њен настанак је јубилеј 650 година од битке на Марици (код Евроса), у којој су погинули деспот Јован Угљеша и краљ Вукашин Мрњавчевић. Након две године објављен је превод на српски језик, заслугом Елене Костић, у коме се у потпуности ослања на оригинално грчко издање. Намера приређивача била је да кроз обележавање годишњице Маричке битке укаже на значај Угљешине управе у Серској области и ктиторску делатност чланова његове породице. Братство манастира Симонопетра је тиме учинило омаж свом великом добротвору, који се помиње као други ктитор после његовог оснивача, Преподобног Симона. Монаси Симонопетре служе помен деспоту Јовану Угљеши сваке године на дан његове смрти, 26. септембра.

Књига се састоји из „Предговора“ (9), „Белешке издавача“ (11), два поглавља: „Текстови“ (15–31) и „Слике и сведочанства“ (35–103), која су подељена у више потпоглавља, резимеа на енглеском језику: „English Summary“ (105–117), одабраних географских карата (118–120) и „Литературе“ (121–126). Бројне фотографије, географске и историјске карте са неопходним објашњењима и илустративни прилози историјских извора доприносе бољем и квалитетнијем разумевању текста. На тај начин је садржај прилагођен широј читалачкој публици.

На самом почетку је укратко представљен мотив за издавање књиге, као и њен тематски и хронолошки оквир. Академик и научни саветник Византолошког института САНУ, Гојко Суботић, уводи читаоце у тему и изражава захвалност братству манастира Симонопетра, које чува успомену на деспота Јована Угљешу. Серски деспот је током своје владавине богато даровао светогорске храмове, које је

* Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-137/2025-03/ 200165). Припремљено у оквиру пројекта *Историја данас, изазови и искушења*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 423/1-3-01).

последњи пут обишао у пролеће 1371. године. Пошао је у битку против Турака са братом, краљем Вукашином, и 26. септембра погинуо на бојном пољу. Монаси светогорских манастира сваке године, на дан када се Маричка битка одиграла, служе Свету литургију и чине помен страдалима, док у Симонопетри монаси држе парастос свом ктитору. Јубилеј 650 година од битке обележен је на свечани начин, уз објављивање студија академика Гојка Суботића и јеромонаха Јустина на грчком језику. Поред њих, Светогорска библиотека манастира Симонопетре је додала илустративне прилоге и приредила посебно издање посвећено деспоту Јовану Угљешу, члановима његове породице и монаху Исаји који је писао о Бици на Марици. Серски деспот је остао упамћен као узоран хришћански владар који је страдао као мученик током борбе против муслимана. Као ктитору и дародавцу више светогорских манастира приређено је ово издање на грчком и српском језику. Издавач на крају изражава захвалност светогорским манастирима који су уступили грађу и господину Александру Христодулу, који је финансирао публикацију.

Прва целина, насловљена „Текстови“, састоји се из два рада која чине потпоглава: „Гојко Суботић, Последње молитве серског деспота Јована Угљеше у Светој Гори“ (15–22) и „Јеромонах Јустин, Манастир Светог Јована Претече код Сера и његова везаност за породицу деспота Јована Угљеше“ (21–31). Академик Гојко Суботић се у свом раду осврнуо на околности непосредно пре Битке на Марици, као и њене последице у серској области. Пратећи личност деспота Јована Угљеше и чланова његове породице, указао је на значај ове битке као прекретнице за напредовање Турака на Балкану. Серска област је била најисточнија земља српског царства, у којој је управљао деспот Јован Угљеша након царице Јелене (монахиње Јелисавете). Као таква, нашла се прва на удару турског ширења, што је увидео и њен управник. Личност серског деспота аутор је представио кроз трагичне догађаје које је његова породица претрпела. Наиме, током епидемије куге 1363. године умрле су Угљешина сестра Јелена и њене две ћерке, као и његов син јединац, познат као Угљеша Деспотовић. Јелена је са ћеркама сахрањена у манастиру Светог Јована Протропа (Претече) на Меникејској гори, о чему сведочи натпис настао најкасније у јесен 1364. године, у коме се Јован Угљеша први пут помиње са титулом деспота. Њен супруг, Никола Радоња (монах Роман, а затим Герасим), син Бранка Младеновића, након породичне несреће се замонашио и остао упамћен као други ктитор манастира Светог Павла на Светој Гори. Угљеша је сина сахранио у Саборној цркви у Хиландару, а његова супруга Јелена му је посветила дирљив састав на малом диптиху од позлаћеног сребра („Туга за младенцем Угљешом“). У Хиландару је сахрањен и кесар Војихна, отац деспотице Јелене, који је умро 1368. или 1369. године. Хиландар је стога имао посебну важност за деспота. У пролеће 1371. године кренуо је у обилазак светогорских манастира како би се помолио Богу пред битку која је била неизбежна. Непосредне последице Маричке битке описао је монах Исаја преводећи дело Дионисија Ареопагита. Његов састав аутор доноси у целости, будући да се ради о запису који је настао крајем децембра 1371. године и сведочи о страху који је завладао после турског заузимања серске области. Након овога, деспотица Јелена се замонашила и као монахиња Јефимија је са својом мајком Евпраксијом отпутовала у Солун, а потом на двор кнеза Лазара. Рад се завршава освртом на догађаје у вези са

обележавањем годишњице Марићке битке 2021. године, приређивање издања књиге на грчком језику и подизање споменика деспоту Јовану Угљешу на месту битке, у селу Ормениону (Черномену), на обали Марице.

Јеромонах Јустин у свом раду указује на значај манастира Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера за породицу деспота Јована Угљеше. Полазећи од историјских околности и оснивања манастира 1270. године, аутор повезује његов значај са Сером, после чијег освајања 1345. године је краљ Стефан Душан проглашен за цара. Стратешки положај Сера утицао је на његов статус у српској држави и након Душанове смрти. Представљао је политички, привредни и црквени центар Серске области којом је најпре управљала царица Јелена (монахиња Јелисавета), а потом деспот Јован Угљеша. У Серу је од куће преминуо васељенски патријарх Калист током посете царици Јелени и разговора о измирењу Цариградске и Српске цркве. У то време су умрли и чланови породице деспота Јована Угљеше. Као што је у претходном делу указано, деспотова сестра Јелена и њене две ћерке су сахрањене у параклису Светог Николе, изнад припрате главне цркве манастира Светог Јована Претече. Полазећи од Николе Радоње, зета деспота Угљеше и најстаријег сина севастократора Бранка Младеновића, аутор пружа преглед досадашњих истраживања о мушком портрету, који се налази у унутрашњој припрати католиконе Светог Николе. На основу изнетих ставова и ктиторске делатности Николе Радоње, изнет је закључак да се ради о његовом портрету. На то указује и сличност са његове две представе у капелама Цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Значајан допринос овог рада представља излагање о новијим открићима, која су произашла током радова на обнови манастира. У питању је проналазак гробнице у капели Светог Спиридона у којој се налазе скелети две мушке особе. Изнета је претпоставка да се ради о деспоту Јовану Угљешу и краљу Вукашину, чија су тела могла бити сахрањена у овом манастиру након погибије на Марици. У прилогу томе сведоче писани извори: *Житије цара Уроша* које је саставио патријарх Пајсије и *Дневник* патријарха Арсенија III. Оба извора наводе само гробно место деспота Јована Угљеше. Уз закључак да би једино подробна анализа скелета из капеле Светог Спиридона и поређење са скелетом из капеле Светог Николе решила предложено хипотезу, аутор ово питање оставља отвореним. Излагање завршава поменом иконе *Скидање са крста*, која се чува у манастиру и повезује са иконом чију је израду Јефимија наручила у Солуну и посветила своме мужу. Уколико је ово истинито, браћа Мрњавчевић су заиста могла бити сахрањена у овом манастиру.

Друго поглавље садржи илустративни материјал, који је праћен објашњењима и литературом за детаљније проучавање. Допринос науци представљају илустрације и пратећи текстови свих повеља које је деспот Јован Угљеша издао светогорским манастирима. Поглавље је тематски подељено у три целине које су посвећене деспоту Јовану Угљешу, старцу Исаји и деспотици Јелени (Јефимији). На почетку је дата кратка биографија серског деспота и породично стабло Мрњавчевића. Нарочито се истиче његово старање о светогорским манастирима и покушају измирења Цариградске и Српске патријаршије, због чега се карактерише као *хришћољубива личности* (стр. 37). Поред тога, представљен је као борац за хришћанску веру који је покушао да спречи турску војску у њеном напредовању. Из тог разлога,

непосредно након битке, имена „Димитрија (Вукашина) краља и Јована деспота и са њима страдалих православних хришћана“ забележена су у Поменику светогорског Протата (стр. 38). Уписивање у Поменик сведочи о бојазни светогорских мо­наха након победе турске војске у Маричкој бици.

У потпоглављу „Ктиторска дела и дарови Угљешине породице манастирима“ (39–66) представљена је ктиторска делатност деспотовог зета Николе Радоње и прилози деспота и његове супруге. Пажња је усмерена ка манастирима: Светог Јована Претече код Сера, Хиландару, Ватопеду, Симонопетри, Есфигмену и Светог Николе Макру. За сваки манастир су презентоване савремене фотографије екстеријера и ентеријера са најважнијим фрескама, илустрације њихове основе, подужног и попречног пресека на којима су означена гробна места чланова деспотове породице и натписи са преводом. Затим следе фотографије материјалних и писаних историјских извора који су поклон деспота и његове породице. Истакнута је сличност у уметничком стилу између параклиса Светог Николе у манастиру Светог Јована Претече код Сера, параклиса Светих бесребрника у Ватопеду и гробног места Угљеше Деспотовића у Хиландару.

Наредна целина која носи назив „Светогорска акта Јована Угљеше“ (67–81) садржи списак свих деспотових сачуваних повеља са фотографијама. У питању је једанаест повеља, које је издао деспот и документ прота Свете Горе и Карејског синода, којим се деспоту предаје манастир Светог Николе Макру у Кареји. Једино је ктиторска хрисовуља Симонопетри сачувана као оверена кошија из 1623. године, док су остали документи аутентични. Сачувано је шест повеља на грчком и шест на српкословенском језику. Представљена је фотографија сваког документа са основним информацијама и наведеном литературом у којој се налази критичко издање повеље. Поред тога, дате су илустрације потписа деспота Јована Угљеше из сваког документа.

У саставу дела „Акта о прекиду црквеног раскола“ (82–87) пружено је објашњење како је дошло до раскола и описан покушај измирења. Иницијативу је најпре покренула царица Јелена, али је смрт цариградског патријарха Калиста одложила договор. Наредни корак је учинио деспот Јован Угљеша пославши писмо патријарху Филотеју 1368. године, чији је превод дат у тексту. Одговор патријарха Филотеја је стигао тек након три године (1371), чиме је договор постигнут. „Повеља о уједињењу цркава, наше и Српске“ (стр. 86), коју је издао цариградски патријарх, односила се једино на територију којом је управљао деспот Јован Угљеша, а не на читаву српску државу. Поред превода ових докумената на савремени српски језик, налазе се и њихове фотографије.

Наредно потпоглавље „Инок Исаија Исихаст“ (88–91) посвећено је личности која је уживала нарочити углед на Светој Гори и била духовни саветник цара Душана, а потом и царице Јелене. Након биографије следе одабране фотографије превода текстова Псеудо-Дионисија Ареопагита у коме Старац Исаија описује последице битке на Марици. У питању је најстарији сачувани рукопис из 1541. године.

У наредној целини насловљеној „Јелена / Јефимија монахиња“ (92–103) налазе се њена биографија и дела, са фотографијама које прате објашњења. Осим тога, представљени су одломци из дела и дарови манастирима.

Посебно поглавље заузима основни преглед садржаја књиге на енглеском језику и преведене легенде испод сваке илустрације (105–117). Након тога следи мања целина *Маје* (118–120), односно историјско-географске карте са означеним местима која се помињу у текстовима и територија под управом краља Вукашина и деспота Јована Угљеше. На самом крају налази се списак консултованих извора и литературе (121–126).

Публикација *Јован Уљеша: Христолоубиви Деспоин Сера: (1365–1371)* личност серског деспота и чланове његове породице сагледава као дародавце и ктиторе. Деспот је представљен као христољубива личност, јер је био заштитник Свете Горе и погинуо је борећи се за хришћанску веру против Турака – муслимана. Иако је његова управа у серској области била краткотрајна, ктиторска делатност и погибија у бици на Марици, очувани су у колективној свести светогорских монаха. Ова књига представља синтезу досадашњих истраживања, али доноси и сасвим нова тумачења о могућем гробном месту Мрњавчевића. Јасан стил писања и бројне илустрације праћене адекватним објашњењима доприносе да ова публикација буде прилагођена не само академској већ и широј јавности.

Драгана М. МИЛИЋ*

* Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за историју, ORCID 0000-0002-4319-5800, dragana.milic@filfak.ni.ac.rs